

УНИШТЕЊЕ НАРОДНЕ БИБЛИОТЕКЕ СРБИЈЕ У АПРИЛУ 1941. ГОДИНЕ

Немачко бомбардовање Београда у априлу 1941. представља најтрагичнији догађај у његовој новијој историји – уз велике људске жртве и огромно разарање града, чије су последице још увек видљиве, у ваздушним нападима је неповратно уништена драгоценационална, научна и културна баштина, прикупљана и чувана у Народној библиотеци од њеног оснивања 1832. године. У пожару који је захватио Библиотеку после бомбардовања, према извештају Комисије за процену вредности њених уништених збирки,¹ изгорело је више од 1.300 средњовековних рукописа и докумената на пергаменту и хартији, 300.000 штампаних књига (око 500.000 свезака) међу којима и књиге из првих српских штампарија, од XV до XVII века, затим новине и часописи из XVIII, XIX и XX века, као и око 2.000 писама књижевника и других знаменитих људи српског рода, али и других јужнословенских народа. У збрици старих карата и слика, било је много ретких примерака значајних за истраживање историје Београда, Србије и осталих српских крајева, а у фондовима страних књига и

часописа су се налазили бројни драгоцени примерци из Немачке, Русије, Француске и других земаља. Све је изгорело у силовитом пожару.

Свестан одговорности за овај вандалски чин и културни геноцид, немачки окупатор је покушао, само неколико месеци по уласку у разорени град, у оквиру једне шире кампање,² чији је циљ био да официрску „завереничку клику“ и српски народ прогласи кривцима за губитак државе и страдање Београда, да и за уништење Библиотеке оптужи југословенске власти и управника ове установе Драгослава Илића, јер нису предузели све што је било нужно да би она била спашена.

Већ крајем јула 1941. године, Министарству просвете Недићеве владе је наложено да оснује посебну комисију, чији ће задатак бити да испита околности које су довеле до уништења Библиотеке и означи кривце који су уништењу допринели. Међутим, и поред великог притиска којем је била изложена, после упознавања са извештајима управника и других сведока, комисија се изјаснила да „Илић није крив за пропаст Народне библиотеке“,³ што је за

¹ Извештај Комисије за процену вредности уништених збирки Народне библиотеке у Београду од 16. јануара 1942, у: Ковијанић Г., *Архивска грађа о Народној библиотеци у Београду* 3, Београд 1992, 614-619.

² Бонцић Д., „Ново Време“ о слому Краљевине Југославије (март-август 1941), у: *Историја 20. века* 1, Београд 2000, 77-90.

³ Дурковић-Јакшић Љ., О пропасти Народне Библиотеке у Београду и судбини њених реткости, *Археографски прилози* 6-7, Београд 1984-1985, 7-50. Овај текст је досада најисцрпнији приказ околности које су довеле до пропасти Библиотеке, али са тежиштем на понашању наших, домаћих институција и актера. Заснован је на бројним документима и другим изворима.

Сл. 1. Здање Народне библиотеке Србије на Косанчићевом венцу
Fig. 1 The building of the National Library of Serbia in Kosančićev Venac Street

окупатора био врло неповољан закључак. Имајући у виду тадашње околности и реалан страх од немачке одмазде, суд чланова комисије се може оценити као мудар и патриотски.

Министарство просвете је, ипак, наставило истрагу, а 17. септембра образовало и нову комисију, састављену од стручњака, која је проучила расположиву документацију, дошла до изјава још неколико очевидаца пожара и саслушала доступне службенике Библиотеке. После девет одржаних састанака, начињен је записник, у којем је комисија указала на бројне пропусте и грешке ју-

гословенских власти, укључујући и саму владу генерала Симовића, затим управника Илића, али и појединих службеника Библиотеке. На крају, и ова комисија је нашла оправдање за поступке запослених у стицају бројних неповољних околности, међу којима је навела „општу панику која је у Београду владала прва два дана бомбардовања, прекид телефонских веза, нестанак воде, недостатак песка и, најзад одсутност ватрогасаца и других органа власти који би могли помоћи да пожар, макар и делимично, буде савладан“.⁴ На увијен начин, налаз комисије је, такође, указивао да су прави узрочници

⁴ „Извештај о узроцима пропасти Народне Библиотеке у Београду“ који је комисија изабрана 17. септембра

1941. (друга), поднела Министарству просвете 29. октобра 1941, у: Ковијанић Г., *op cit.*, 611-616.

пожара на згради библиотеке биле запаљиве бомбе бачене из немачких авиона.

Терористички напад на Београд

Жељан освете и бесан што се један мали народ одважно супротставио захукталој немачкој ратној машини, Хитлер је, после војног пуча и антинемачких демонстрација у Београду, већ 27. марта 1941. године, издао познату „Директиву 25“, за напад на Југославију,⁵ у којој се немачком војном ваздухопловству (Luftwaffe) стављало у задатак да „што је могуће пре, отпочне разбијање југословенске ваздухопловне организације на земљи, да се узастопним нападима дању и ноћу разори Београд и потпомогне наступање војске“. Уз Немачку, у нападу је требало да учествује и Италија, а Мађарска, Румунија и Бугарска су пружале активну и пасивну подршку операцији.

За офанзиву на Југославију, силе осовине су у Аустрији, Мађарској, Румунији, Бугарској и Италији прикупиле укупно 2.144 авиона, од којих су 1.470 били немачки, а 674 италијански.⁶ Већ од 29. марта, немачки бомбардерски и ловачки пукови, који су до тада учествовали у ваздушним ударима на Енглеску и стекли велико борбено искуство, пребацивани су из Француске на аеродроме у Аустрији, Мађарској и Румунији, на којима су вршене припреме за нову „ваздушну кампању“. Чим су завршени планови за напад, командант 4. ваздушне армије (Luftflotte 4), генерал авијације Александар Лер, издао је 31. марта 1941. наређење својим јединицама, које је носило шифровани назив

Сл. 2. Генерал-пуковник немачке авијације Александар Лер
Fig. 2 Lieutenant General of the German airforce Alexander Löhr

„казнена одмазда“ (Strafgericht). У наређењу, Лер је, као и Хитлер, „рушење Београда нападом главних снага“ означио као један од најважнијих циљева своје ваздушне армије.⁷ За напад је одредио седам пукова двомоторних бомбардера Дорније (Dornier Do-17), Јункерс (Junkers Ju-88) и Хенкел (Heinkel He-111), два пука обрушавајућих бомбардера – „штука“ (Ju-87 Stuka), као и четири пука ловаца Месершмит (Messerschmitt Me-109) и двомоторних разарача (Me-110), што је износило укупно 205 бомбардера, више од сто „штука“ и 160 ловаца.⁸ Сви ови

⁵ Хитлерова „Директива бр. 25“ од 27. марта 1941. Врховној команди Вермахта за напад на Краљевину Југославију, *Априлски рат 1941*, зборник докумената, Београд 1987, 346-350.

⁶ Микић В., *Немачка авијација у Југославију 1941-1945*, Београд 1998, 23 и 27.

⁷ Наређење команданта немачке 4. ваздухопловне армије и команданта југоистока генерала авијације Александра Лера од 31. марта 1941. за напад ваздухопловних снага на Југославију, *Априлски рат 1941*, зборник докумената, Београд 1998, 385-396.

⁸ Микић В., *op. cit.*, 24-29.

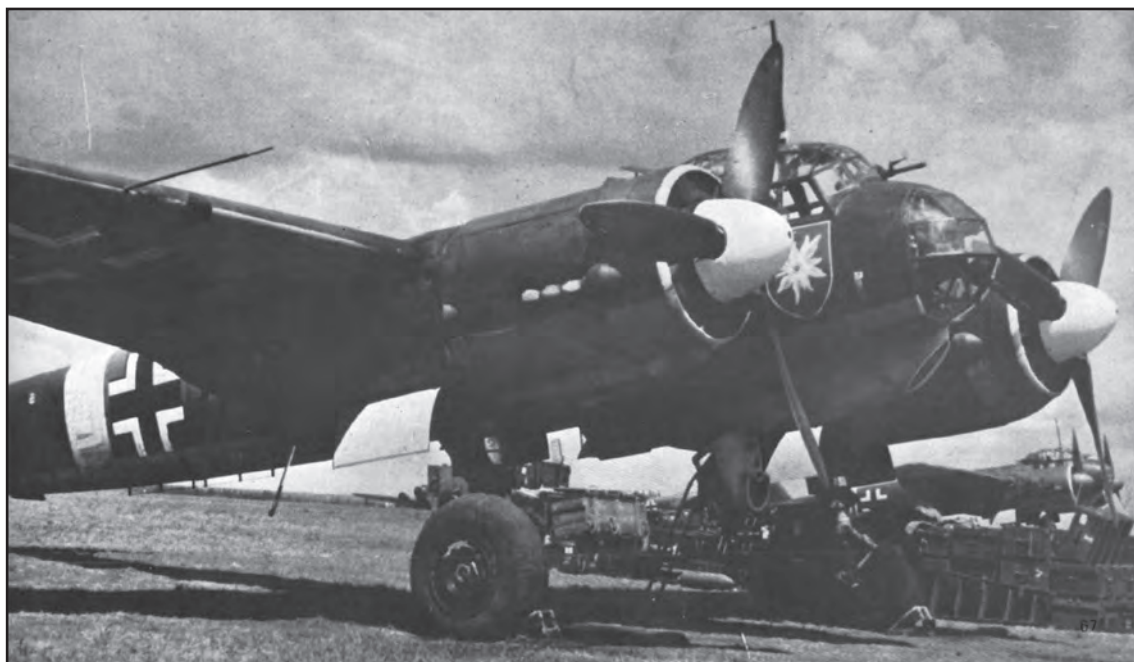
Сл. 3. Бомбардер Дорније (Do-17Z) из састава III пука дивизије KG-2 која је учествовала у нападу на Београд. Брзина 410 km на сат, долет 1.500 km, носивост 1.000 kg бомби

Fig. 3 Bomber Dornier (Do-17Z) from the Third Airforce wing of the KG-2 division, which took part in the bombing of Belgrade. Speed 410 km/h, range 1,500 km, capacity 1,000 kgs of bombs

Сл. 4. Бомбардер Хенкел (He-111P) из II групе дивизије KG-4. Брзина 398 km на сат, долет 2.400 km, носивост 2.000 kg бомби

Fig. 4 Bomber Henkel (He-111P) from the Second group of KG-4 airforce division. Speed 398 km/h, range 2,400 km, capacity 2,000 kgs of bombs

Сл. 5. Бомбардер Јункерс (Ју-88А) из састава дивизије KG-51 „Еделвајс“. Знак јединице је уцртан на боку трупа. Брзина 470 km на сат, долет 2.730 km, носивост 2.500 kg бомби
 Fig. 5 Bomber Junkers (Ju-88A) from KG-51 airforce division “Edelweiss”. The emblem of the unit is shown on the side of the fuselage. Speed 470 km/h, range 2,730 km, capacity 2,500 kg of bombs

типови авиона су припадали стандардном и у претходним операцијама провереном наоружању Луфтвафе, а пукови дивизије KG51, по прелету у Беч, пренаоружани су најновијом варијантом Јункерса Ју-88А-4. Због великог долета, пукови двомоторних бомбардера су размештени по аеродромима у Аустрији, и то највише око Беча, док су јединице опремљене „штукама“ и ловцима поселе аеродроме у Мађарској и Румунији.

Поред тачног времена извођења напада на Београд, у Леровом наређењу од 31. марта, одређен је и процентуални однос разорних и запаљивих бомби којима је требало наоружати авионе. Тако су двомоторни бомбардери у првом јутарњем налету носили 60-75% разорних бомби различитих тежина

и мине од по 1.000 kg, које су представљале немачко тајно оружје и до тада су ретко биле употребљаване. Процент запаљивих бомби, различитих типова, у првом нападу је износио само 25-40%, док су обрушавајуће „штуке“, углавном, носиле само разорне бомбе. У другом, слепоподневном налету, бомбардери су наоружани са 40% експлозивних и 60% запаљивих бомби – намера је била да се у Београду проузрокује што више великих пожара и тако олакшају планирана ноћна дејства.

Према извештају немачког оперативног штаба Ic, Београд је у току 6. априла 1941. године нападнут укупно четири пута и то „у раним јутарњим часовима са 234 бомбардера и Штука, око подне са 57 Штука, поподне са

Сл. 6. Разарач Месершмит (Me-110). Брзина 565 km на сат, долет 1.200 km, носивост 500 kg бомби
Fig. 6 Destroyer Messerschmith (Me-110). Speed 565 km/h, range 1,200 km, capacity 500 kg of bombs

94 бомбардера и предвече са 99 Штука“.⁹ Ловачку пратњу је пружало 120 ловаца Me-109, док је око 30 Me-110 тукло аеродроме и друге циљеве у Београду, Новом Саду и Панчеву. Јединице двомоторних бомбардера су у току дана извршиле по два напада, док су јединице „штука“, захваљујући близини аеродрома у Румунији, успеле да три пута надлете Београд. Циљ ноћних напада, које су изводили појединачни авиони, или у мањим групама, а трајали су од 22.30 до 24 сата, 6. априла, и од 03.30 сати, 7. априла, била је шира зона центра града, јако осветљена многобројним пожарима, што су немачки штабови и предвидели. Са

мањим снагама, удари су настављени и током 7. априла. По немачким подацима, на Београд је током 6. априла бачено укупно 218,5 тона експлозива,¹⁰ од чега је погинуло око 3.000, а рањено више хиљада грађана, потпуно су порушене 682 зграде, 1.601 је знатно оштећена, док је 6.829 претрпело мања оштећења.¹¹ Страдало је скоро 50% стамбеног фонда. У нападу су, такође, знатно оштећене водоводна, електрична, телефонска и канализациона мрежа. Током бомбардовања и до краја дана, у паници и у страху за голи живот, град је напустило око 150.000 грађана, тако да је 7. априла Београд одавао утисак пустог града.¹²

⁹ Извештај о ситуацији на југоистоку Команде ваздухопловства, Оперативни штаб Ic, 6-17. априла 1941, Архив Војноисторијског института, Бр. рег. 14/1, кутија 37.

¹⁰ Овај податак износи немачки историчар Буг Х., Немачко војно ваздухопловство у походу на Балкан, последњем успешном „блицкригу“ немачке војске, и план „Барбароса“, у: *International Congress For the*

50 Years from the 1940-1941. Eropce and The Battle of Crete, Greece, 1991.

¹¹ Извештај Техничке дирекције Општине града Београда, Историјски архив Београда, УГБ, ТД, бр. 3388.

¹² Драгојловић А., Јанић Ч., Недић С., *Бомбардовања Београда у другом светском рату*, Београд 1975.

Сл. 7. Аутентични снимак Месершмита из 20. ловачко-бомбардерског пука у лету ка Београду. Фотографија је из албума заробљеног немачког авијатичара, а албум је чуван у Музеју револуције у Љубљани

Fig. 7 The original photograph of the Messerschmith from the Twentieth fighter-bomber airforce wing, flying towards Belgrade. The photograph was taken from the album of the captured German pilot, and the album was kept in the Museum of the Revolution in Ljubljana

Због употребе овако несразмерне силе за разарање града са око 350.000 житеља, степена и начина пустошења, избора убојних средстава, као и великог броја жртава, многи домаћи, али и страни аутори сматрају немачки атак на Београд терористичким чином. Један од њих, издавач енглеске верзије књиге о елитној немачкој бомбардерској дивизији KG51, у коментару уз књигу, мисли да је демолирање Београда могуће „с правом означити као први прави терористички напад

бомбардера у историји, јер заиста ништа до тада није изазвало тако страшна разарања“.¹³ Чак и немачки историчар Хорст Буг (Horst Voog) у свом чланку наводи да је у нападу на Београд употребљено више запаљивих бомби и ваздушних мина него што је то чињено у дејствима по другим непријатељским градовима, а да начин означавања циља, као што је „центар града“, упућује на закључак да је у питању било бомбардовање цивилног становништва. Већ и сама шифра акције

¹³ Dierich W., *Kampfgeschwaderr „Edelweiss“* (Ваздухопловно бомбардерска дивизија „Еделвајс“ -

рунолист), напомена у књизи.

Сл. 8. Аутентични снимак обрушавајућег бомбардера Јункерс (Ју-87), „штукe“, из састава дивизије КГ-77 у лету ка Београду. Фотографија је из истог албума као и претходна. Долет 790 km, носивост 1.000 kg бомби

Fig. 8 The original photograph of the diving bomber Junkers (Ju-87), “stuka”, from the KG-77 division, flying towards Belgrade. The photograph was taken from the same album as the previous one. Range 790 km, capacity 1,000 kg of bombs

„казнена одмазда“,¹⁴ својим називом и садржајем одражава терористички карактер бомбардовања Београда.

Када и како је изгорела Народна библиотека

За нашу тему је посебно значајно да се утврди када и на који начин је бомбардован крај око Савског пристаништа, између моста Краља Александра и Саборне цркве, у чијем се средишту налази Косанчићев венац и зграда Народне библиотеке. Из

прикупљених писмених изјава очевидаца,¹⁵ може се закључити да су у првом јутарњем нападу, који је трајао од 6.50 до око 8 сати, разорним бомбама погођени пристаниште на Сави и прилази мосту, који су удаљени од Библиотеке само неколико стотина метара. Снажне и бројне експлозије и њима изазвани ударни таласи поломили су прозоре на згради Библиотеке и околним кућама. Овај крај града је поново нападнут тек у трећем таласу, око 16 сати, а у њему су учествовали искључиво двомоторни бомбардери, који су долетели из правца Ратног острва.¹⁶ Као што је раније наведено, коришћене су запаљиве

¹⁴ Шифра за напад на Београд, „Strafgericht“, преводи се у литератури још и као „Смак света“, или „Страшни суд“.

¹⁵ Очевидац Јелена Мерла тврди да су у јутарњем нападу „штукe“ бомбардовале мост Краља Александра и да су страдале куће око прилаза мосту, да цела Карађорђева улица није могла да се види од прашине и дима које су изазвале експлозије бомби. Сећа се да је неколико бомби пало и на само пристаниште. Инж. Бехерано је видео уништени трамвај и кратере од

бомби у Бранковој улици, а Драгослав Саватијевић тврди да је тог јутра порушена кафана „Слон“ у Бранковој улици, као и неколико кућа у близини. Сећања су из збирке од преко 190 изјава Београђана који су доживели бомбардовање априла 1941, а која је прикупио аутор овог текста.

¹⁶ Члан посаде једног од ЈУ-88, који су напали Београд у трећем налету, извиђач-стрелац Шојерих (Scheuerich), сећа се да су тада бомбардовали део града у близини моста на Сави, што одговара околини Косанчићевог

бомбе, којима је био засут цео крај, пошто постоје докази да су ове бомбе изазвале пожаре или су пронађене неексплодирани на падини северно и источно од зграде Патријаршије па све до Варош капије,

Обилићевог венца и даље, преко Бранкове ка Карађорђевој улици.¹⁷

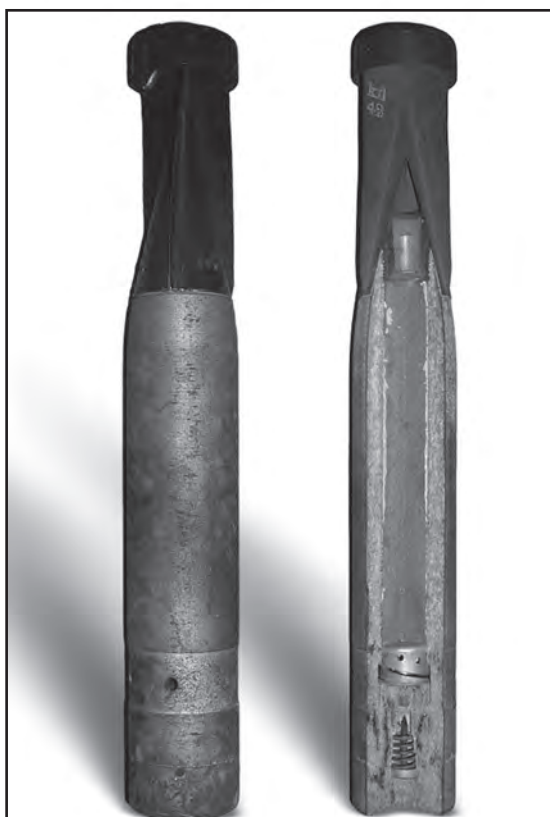
Бројни сведоци се, такође, слажу у томе да су запаљиве бомбе пале на зграду Народне библиотеке баш у том налету, и то

Немачка запаљива бомба коришћена у бомбардовању Београда априла 1941

Бомба је тежине 1 kg, димензија 25x5 cm, плус реп за стабилизацију. Дејствовала је на следећи начин: кад удари у какав предмет или земљу, игла упаљача активира капислу бомбе,

која не експлодира, већ се у њеној унутрашњости запали смеша алуминијума и оксида гвожђа, која се назива „примарна композиција“. Ова смеша гори 40-50 секунди, остварујући температуру око 2.500 степени Целзијуса, и та висока температура топи и упали кошулицу, односно цилиндар бомбе, направљен од легуре магнезијума. Растопљени магнезијум гори 10-15 минута при температури око 1.300 степени Целзијуса, палећи сваки запаљиви материјал на

даљини од једног до два метра, али парчићи запаљеног магнезијума прскају и лете 10-15 метара далеко од места сагоревања бомбе, те и сами пале предмете око себе.

Приказани примерци бомби су из збирке Музеја ваздухопловства у Београду

Мада тешка само један килограм, бомба може да пробије кров од црепа, ћерамиде или таласастог лима, а пошто нема експлозије, може да остане незапажена све док се пожар не разбукта. Најбоље се гаси песком; забрањено је поливати је водом, јер магнезијум тада добија још већу количину кисеоника. Ако је могуће, бомбу ваља лопатом или у ведру са песком избацити на слободан простор и сачекати да изгори. (према часопису „Ратник“ од марта 1941. године).

венца. Изјава је дата екипи „Дунав филма“ 1983. године, приликом прикупљања материјала за филм о немачком бомбардовању Београда.

¹⁷ Запаљиве бомбе су падале око Ђумрукане (царинарнице) у Сарајевској улици, па све до Топличиног Венца број 8, где су грађани угасили једну бомбу. Изјаве из поменутој збирке аутора.

између 15 и 16 сати. Ово потврђује и инж. Сава Величковић, чију изјаву, због њене аутентичности, доносимо са незнатним скраћењима:

„На дан 6. априла тек. год., око три и по часа по подне, прелетели су више Косанчићевог венца немачки авиони, који су бацали запаљиве бомбе. За време прелетања ових авиона налазио сам се, са својом породицом, у подруму своје зграде на Косанчићевом венцу бр. 26, која се налази у близини Народне библиотеке. За све време бомбардовања, као и после бомбардовања, нисам се из Београда удаљавао. Чим су се авиони, који су бацали запаљиве бомбе, удаљили што се из подрума нашег склоништа по звуку мотора лако констатовало, изишао сам из склоништа на улицу. На улици пред мојом зградом нашао сам на растојању од два до три метра три запаљиве гранате, које сам са мојим сином, учеником четвртог разреда Реалке, засуо са неколико лопата песка и исте су се у кратко време угасиле. Видећи ове запаљиве бомбе, одмах сам отишао на кров моје зграде, да га прегледам. Како је на крову било све у реду изашао сам на улицу, да видим како је са суседним зградама. И на овим зградама нисам могао ништа приметити. Идући даље Косанчићевим венцем, видео сам да је стара трошна зграда на Косанчићевом венцу бр. 21. погођена једном запаљивом бомбом, да је почела да гори и да станари извлаче своје ствари. То је била стара зграда без велике вредности, али је била бојазан да ће ватра прећи на државну штампарију, која се налазила до ове зграде... Идући даље Косанчићевим венцем, и дошавши пред зграду Народне библиотеке, видео сам да се на мансардном крову зграде нешто пуши, и то визави зграде Косанчићев венац бр. 17. Са господином

Радом Бонцуловићем, мојим суседом, обишао сам око зграде и нисмо друго сумњиво приметили. Дим који се појавио био је слаб, али пламена још није било. Господин Бондзуловић и ја покушали смо да уђемо у зграду, да обавестимо станаре да се кров пуши, па да се ватра, коју смо очекивали, за времена спречи. Зграда је била закључана, нисмо могли ући у зграду и нисмо могли ту у згради никога обавестити. Поред моје зграде, у Патријаршији био је смештен један радни батаљон. Ми смо војнике овога батаљона обавестили о томе каква опасност прети Народној библиотеци, али су нам они рекли, да они немају потребног алата и да то није њихова дужност, но дужност пожарне чете. Покушао сам да телефоном обавестим Пожарну чету, али телефон није радио. Међутим, Пожарна чета за сво време пожара на Косанчићев венац није дошла.

Пред само вече, око 6 и по часова по подне, приметио сам да је већи део крова Народне библиотеке био у пламену и ватра се сада почела ширити великом брзином. Изпочетка лак, а доцније све јачи ветар, покривао је ватру, ова се ширила невероватно брзо и око девет часова био је цео кров и цео горњи део зграде у пламену: Варнице ношене ветром доношене су до пред моју кућу, и слетале су у двориште кафане Крагујевац у улици Карађорђевој. Страховао сам да ове варнице не упале и кров моје зграде, те сам се целе ноћи сваких пола сата пењао на кров, да видим да ли је у реду. Око пола ноћи изишао сам на улицу и од пожара Народне библиотеке било је пред мојом кућом светло као у подне. Отишао сам тада до Кнез Михаилове улице, улицом Краља Петра, да видим шта тамо гори, пошто смо мислили да гори и Народна банка и зграда Спасићеве задужбине. Вратио сам се кући

поред Народне библиотеке и цела зграда била је већ у мору од пламена, а овај је почео да хвата увелико и суседну зграду, задужбину Нићифора Дучића, на Косанчићевом венцу бр. 14. Видео сам да Народној библиотеки нема спаса, али сам се надао да су ствари од вредности однете на сигурно место.

Сутрадан, дакле 7. априла, горела је Народна библиотека целог дана, али се пожар даље ширио. Изгорела је зграда на Косанчићевом венцу бр. 14, и пожар је захватио и зграду на Кос. венцу бр. 16, као и суседну зграду у Сребрничкој улици. Гар од хартије, као и поједине полусагореле листове, носио је ветар далеко и цела околина била је преплављена пепелом. У понедељак по подне ветар се полако стишавао. Помогао сам са својим сином једном старом учитељу и његовој госпођи да спасу своје ствари из партера зграде бр. 16, и видео сам да је у Народној библиотеки још увек беснео јак пожар и огромна ватра, која се сва сручила у подрум, пошто су међусобне конструкције прегореле и све се у подрум сручило. Народна библиотека је горела још у уторак и среду. Ветар је потпуно престао и ватра се није даље ширила, али Народне библиотеке није више било. Ми сви очевидци били смо тужни када смо видели да је ово наше највеће народно благо, због једне једине запаљиве бомбе, уништено. Још теже нам је било када смо дознали, да предмети од највеће вредности која су под тежим околностима вековима чувани, нису били на сигурно место пренети.¹⁸

Врло је значајан и емоцијама натопљен исказ др Радослава Грујића, управника Црквеног музеја, смештеног у Конаку кнегиње Љубице, у Богојављенској број 8 (данас улица Симе Марковића). Описујући у првом делу изјаве како је успео да уга-

си запаљиву бомбу коју је пронашао у дворишту Музеја непосредно по завршеном прелету немачких авиона, око 16 сати, он спомиње и велики пожар који се у току ноћи распламсавао из правца Народне библиотеке, а у рано јутро 7. априла, нашао се пред библиотеком: „И готово као окамењен – пише даље Грујић – стао сам кад сам угледао да не гори Графичко одељење Државне штампарије него баш Народна библиотека. То су ми били најтежи тренутци, које сам преживео за време целог бомбардовања Београда. У моменту када сам ја дошао пред Библиотеку огањ је већ уништио био цео задњи део Библиотеке према Задарској Улици, па се спустио и у подруме под тим делом, али још није био продро у сутерен предњег дела. Како сам знао да се рукописи, инкунабуле и стара архива, дакле све оно наше народно благо које се не може надокнадити, налазила на спрату предњег дела, то сам готово избежумљен од бола потрчао према Варош капији, не би ли кога нашао да ми помогне наћи ватрогасце, да би се спасло што се још спасти могло...

На Варош капији, између кућа бр. 1. и 2, на моју тренутну велику радост, опазио сам 3 жандарма где нешто проматрају. Полетео сам к њима с молбом: Помозите ми браћо, да нађемо ватрогасце да спасавамо велико народно благо, које је у пламену. Сва тројица су пошла за часак према мени и упитали ме: Где је и какво благо? А када сам им рекао да је то Народна библиотека ту у непосредној близини, вођ те патроле стравично је дрекнуо: Теби је до књижурина, а не видиш толике жртве овде. Тада је и мене језа прошла, јер када сам се обазрео угледао сам осам страшно унакажених људских лешева (међу којима је био и леш једног жандарма), а нешто даље убијеног коња и вола. Ипак сам

¹⁸ Дурковић-Јакшић Љ., *op. cit.*

се убрзо прибрав и поново покушао да их задобијем за спасавање Народне библиотеке. Рекао сам им да мртвима не можемо више ништа помоћи, али би могли спасити бар један део наше драгоцене Народне библиотеке. Али, на моје велико запрепашћење, вођ патроле побеснео је као звер, скинуо пушку с рамена и потегао према мени, уз најгоре псовке. Друга два жандарма задржали су свога друга да избежумљен не учини нову несрећу, и мени довикнули да му бежим с очију. Тада сам се уклонио; а у исто време налетео је нови талас бомбардера и натерао нас све да потражимо склониште...

Доцније сам, између таласа бомбардовања, поново пошао по пустим улицама да сам потражим ватрогасце, али оно неколико људи које сам сретао да бежи, све до Теразија и Јованове пијаци, од куће до куће, није умело да ми каже где бих могао наћи ватрогасце... И ја сам изнемогао, с тешким болом, морао да се вратим у своје склониште у Црквени музеј, пошто сам умом и срцем и душом у себи фотографисао сав ужас првих дана наше нове страшне трагедије... Те ноћи, нови огањ распламсао се у остацима Библиотеке, подишао је и у сутерен предњег дела и горео је целу ноћ, а сутрадан (трећи дан), кад сам дошао на згариште, већ је све изгорело било и видело се само велика наслага од жара народног духовног блага, скупљаног и чуваног у Народној библиотеци више од једног века. То је, углавном, све што знам о пожару Народне библиотеке.¹⁹

Још неколико сведока који су становали у непосредној близини Библиотеке потврдили су податке из извештаја инж. Величковића и др Грујића, с тим што је адвокат М. Кременац навео да је у понедељак 7. априла ујутро видео да су гореле „кровна конструкција и задњи део више него предњи, а горела је и

кућа позади Библиотеке, ...а тек у понедељак око 3 сата (поподне) Библиотека је сва била у пламену... Пожар је трајао читавих 4-5 дана“. Професор I мушке реалне гимназије, Боривоје Поповић, који је становао иза саме Библиотеке, у Сребреничкој број 4, написао је да су 6. априла, тек „око 21 час приметили кроз подрумски прозор, да дим избија из средине крова, а убрзо је пожар захватио и мансарду на којој се налазио магацин за новине...“²⁰

На основу ових сведочења, да се закључити да је зграда библиотеке погођена само једном запаљивом бомбом, највише двома, које су прошле кроз кров у задњем делу зграде, као и да је ватра дуго тињала под кровом. Пожар је тада било могуће угасити приручним средствима, која су од почетка 1941. године била смештена на тавану, али нажалост, у тим тренуцима у Библиотеци није било никога ко би то учинио.

Да ли се уништење Народне библиотеке могло избећи ?

Иако је наведено да су основни узрочници пожара у којем је изгорела Народна библиотека биле немачке запаљиве бомбе, ипак је неопходно утврдити који поступци и одлуке политичких фактора Краљевине Југославије и непосредно одговорних домаћих личности су допринели, ако већ није било могуће спречити сам пожар, да његове последице не буду благовремено барем умањене.

Пре свега је потребно указати на лоше стање у коме се налазило здање библиотеке на Косанчићевом венцу број 12. Зграда је била стара и трошна, са дрвеном кровном и међуспратном конструкцијом, оптерећеном знатном тежином књига. Бројне

¹⁹ Ковијанић Г., *op cit.*, 604-606.

²⁰ Дурковић-Јакшић Љ., *op. cit.*, 25 и 26.

Сл. 9. Згариште Народне библиотеке Србије на Косанчићевом венцу
 Fig. 9 The remains of the National library of Serbia in Kosančićev Venac Street

молбе и интервенције управника Библиотеке Илића, али и Српске Краљевске академије наука, Београдског универзитета, па и шире јавности, да се овакво стање побољша остале су без одјека код одговорних државних власти.²¹ У Београду је између два рата подигнут знатан број велелепних зграда за министарства и друга државна и војна надлештва и, да је било добре воље и разумевања, могло се пронаћи решење и за сигуран смештај Народне библиотеке.

Познато је, такође, да су Југославија и Београд дочекали почетак Другог светског рата готово неприпремљени за ефикасну

пасивну заштиту од напада из ваздуха, мада су ратови у Кини, Шпанији и на другим местима опомињали, показујући да је бомбардерска авијација достигла такав степен развоја, који је омогућавао да се и дубока позадина непријатеља претвори у ратно поприште. Тек када су рушењем Варшаве и Ротердама Немци показали да ће своју авијацију, без устручавања, користити и против цивилних циљева, с намером да постигну растројство државне структуре непријатеља и утичу на морал његовог становништва, Инспекција земаљске одбране, као и друге југословенске цивилне и

²¹ Изјава управника Библиотеке Илића од 24. јула 1941. Комесаријату Министарства просвете, у: Ковијанић Г., *op cit.*, 599.

војне власти, постали су свесни надлазеће опасности и са великим закашњењем приступили убрзаном спровођењу мера које су могле да ублаже последице бомбардовања.²²

У оквиру посебног програма, Министарство просвете је 7. марта 1940. године одлучило да се највеће драгоцености Народне библиотеке, у случају потребе, склоне у манастир Благовештење у Овчарско-Кабларској клисури, а током јануара 1941. су обезбеђена и средства за израду посебних склоништа за Народну библиотеку, најважније музеје и друге значајније културно-просветне установе у Београду. Место за ова склоништа је нађено у пећинама на Ташмајдану, али је до почетка рата израђена само техничка документација.²³

У међувремену, набављено је 60 специјалних окованих сандука, па је особље Библиотеке успело да до 1. априла 1941. смести у 38 сандука најважније рукописе, у 22 сандука старе књиге, ретке часописе и писма (сваки сандук тежине преко 80 kg), док су уникатне новине, због великих формата, биле спаковане у посебне картонске омоте.²⁴ Нажалост, баш у тренутку када је било

планирано да се организује превоз ових драгоцености, председник Краљевске владе, генерал Душан Симовић, издао је наредбу,²⁵ објављену 1. априла у новинама и преко радија, којом се становништву изричито забрањивало исељавање из Београда, па је и транспорт сандука из Библиотеке привремено одложен. Овом забраном је требало да се ублаже велика узнемиреност и страх грађана од очекиваног немачког напада, али је постигнут супротан ефекат, јер је исељавање убрзано настављено и претило је да прерасте у праву панику. Због тога је влада, нејединствена и сама несигурна у своје одлуке, 3. априла најавила да ће Београд, Загреб и Љубљану, у случају рата, прогласити за отворене градове²⁶ и поново забранила масовно окупљања и исељавања грађана,²⁷ што је касније утицало на повећање броја жртава бомбардовања. Истога дана је и Министар просвете наредио да се обустави сваки даљи рад на евакуацији Библиотеке и других културно-просветних установа. Већ припремљени сандуци су због тога пренети на најсигурније место у згради – у подрум са сводом од цигала, укопан у земљу само око 1,5 метар.²⁸ Ова потпуно неразумна одлука владе, која потврђује

²² Јанић Ч., *Бомбардовање и одбрана Београда априла 1941*, необјављени рукопис.

²³ Извештај шефа Техничког отсека у Министарству просвете од 6. октобра 1941, у: Ковијанић Г., *op cit.*, 607 и 608.

²⁴ Извештај управника Народне библиотеке Илића, комесаријату Министарства просвете од 24. јула 1941, Ковијанић Г., *op cit.*, 602.

²⁵ Наредба бр. 1 председника Владе Д. Симовића од 31. марта 1941, *Политика*, 1. април 1941. године.

²⁶ Пејчић П., *Правни статус Београда као „отвореног града“*, необјављени рукопис.

²⁷ *Записник са седнице Министарског савета Краљевине Југославије одржане 3. априла 1941*, Архив Југославије, збирка Саве Н. Косановића, кут. 2.

²⁸ Др Гордана Томашевић, која је по програму Завода за заштиту споменика културе Београда 1976. године руководила ископавањима рушевина Народне Библиотеке, утврдила је да су сандуци ради транспорта били изнети из подрума и сложени у холу Библиотеке према Сребрничкој улици. То је закључила на основу пронађених, видљивих правоугаоних трагова које су оставили сандуци, али њихових остатака није било. Из тога је извукла логичан закључак да је неко касније прекопавао место на којем су се налазили неоштећени или делимично оштећени сандуци и, могуће, нешто однео, а потом све прекрио шутом. Ова претпоставка отвара нова питања, која за сада остају без одговора. Објављено у: Тајна закопаних ковчега, *Илустрована политика*, 9. август 1983.

Сл. 10. Снимак Београда за време напада 6. априла који је снимила посада немачког бомбардера Ју-88 из 51. бомбардерског пука. У првом плану је контејнер са запаљивим бомбама којима је обасут град

Fig. 10 A photograph of Belgrade during air raid of April 6th, made by the crew of the German bomber Ju-88, from the fifty-first airforce wing of bombardment aviation. In the foreground, a container of incendiary bombs, which the city was showered with

да државни врх није био свестан да се рат неумитно примиче, пресудно је утицала и на трагичну судбину Народне библиотеке.

У тој безнадежној ситуацији, управник Библиотеке је прихватио предлог Ђорђа Радојчића, библиотекара и шефа одсека старих књига, да самоиницијативно покушају да обезбеде превоз припремљених сандука до манастира Благовештење, пошто је Радојчићев рођени брат, који је био шеф Саобраћајног отсека Главног ђенералштаба, показао спремност да пружи сву потребну помоћ. Било је договорено, а 5. априла увече и потврђено, да ће два камиона, са потребним бројем војника који би помагали око утовара, доћи пред Библиотеку 6. априла у 10 сати ујутро.²⁹ Налет немачких бомбардера је онемогућио и овај, последњи покушај да се драгоцености Библиотеке благовремено склоне на безбедно место.

Када се Београд већ нашао под немачким бомбама, као „последња одбрана“ Библиотеке су остали њена управа и особље. На несрећу, домаћин зграде је мобилисан још 2. априла, а убрзо после првог налета бомбардера, Библиотеку су напустила и тројица служитеља, који су, такође, били војни обвезници и морали су да се јаве својим командама. Библиотекар Ђорђе Радојчић је на самом почетку напада, под кишом бомби, отишао код свога брата да ургира како би камиони предвиђени за превоз сандука ипак били упућени до Библиотеке, што је у насталом хаосу било немогуће остварити, па се више није ни враћао, пошто није имао такву обавезу. Помоћник управника и шеф одсека за рукописе, Матић, није долазио у Библиотеку још од 4. априла, а библиотекарка

Катинка Цимбаљевић, која је становала у близини, у току првог налета авиона се склонила у подрум најближе велике зграде, преко пута Библиотеке, у којем је остала до 17 сати, када је потражила сигурније склониште у неком другом крају града. Тако су у Библиотеци остали само управник, који је повремено одлазио да тражи помоћ од претпостављених, који су већ напустили град, али је и он око 18 сати последњи пут обишао Библиотеку и, пошто није приметио тињајући пожар на крову, закључао главна врата и отишао да тражи своју породицу.³⁰ Једини преостали служитељ, Милија Радојевић, престрашен силином детонација, напустио је зграду, наводно, у 18.30 сати и потражио склониште у лагуму испод Калемегдана.³¹ Тако је Библиотека остала без икакве заштите, баш у тренутку када јој је она била најпотребнија. Управник и служитељ су се вратили пред Библиотеку тек сутрадан, 7. априла ујутро, када је пламен већ захватио највећи део зграде. Да ли су они тада, у околностима општег хаоса изазваног суровим бомбардовањем, у којем су затајиле све одговорне градске службе, могли да предузму нешто више за спасавање националних вредности чуваних у Библиотеци, тешко је утврдити. По изјавама управника и служитеља, они су једноставно устукнули пред стихијом и препустили пламену оно што је од Народне библиотеке још било преостало.

У тим, најтежим тренуцима, постојала је могућност да се барем део сандука са драгоценостима Библиотеке извуче из пламена, што потврђују бројни примери успешних интервенција домара и самих

²⁹ Извештај Ђорђа Радојчића од 3. октобра 1941, у: Ковијанић Г., *op cit.*, 608-611.

³⁰ Извештај управника Библиотеке Илића, у: Кови-

јанић Г., *op cit.*, 13.

³¹ Дурковић-Јакшић Љ., *op. cit.*, 21.

грађана, који су забележени у многим деловима Београда. Карактеристичан је случај куће на Дорћолу, у Јеврејској улици број 30, чији су станари успели да током 6. и 7. априла три пута угасе пожаре који су се појавили, прво на тавану зграде и то од запаљивих бомби, затим и на спратовима, од упаљених делова околних кућа.³² Још значајније је оно што се догодило у згради Дома културе града Београда, у улици Змај Јовиној број 1, у којој су били смештени Библиотека града, Архив и Музеј града Београда. Као и Народна библиотека, Дом је погођен запаљивим бомбама, изгледа у истом налету бомбардера, али захваљујући пожртвовању и храбрости домара зграде, солунског ратника Милорада Милосављевића, којем је у помоћ прискочио београдски трговац Моравец са два малолетна сина, угашен је пожар који се био

разбуктао и уништио кров и последњи спрат зграде, на којем се налазила галерија слика. У последњем тренутку, Милосављевић је већину вредних уметничких дела избацио кроз прозоре, па се тек тада ухватио у коштац са ватром.³³

На крају, ипак се морамо сложити са Љубомиром Дурковићем-Јакшићем, који је у тексту *О пропасти Народне библиотеке у Београду 1941. и судбини њених реткости* написао: „Поред свега тога, особље Народне библиотеке није кривац за пропаст Народне библиотеке и судбину њених библиотечких ретких драгоцености. Они су се за свој пропуст на службеном месту и у ратном стању огрешили само о законе своје отаџбине и патриотизам према њој, а кривци су и одговорни за пропаст Народне библиотеке... само Немци, и нико други“.

³² Сећања Београђана који су доживели бомбардовање априла 1941. Изјаве су из поменуте збирке аутора.

³³ Дурковић-Јакшић Љ., *Библиотека града Београда 1928-1945*, Београд 1995, 111-130.

THE DESTRUCTION OF SERBIAN NATIONAL LIBRARY IN APRIL 1941

Čedomir Janić

German bombing of Belgrade in April 1941 is the most tragic event in the city's recent history: along with the heavy loss of life and vast civil devastation, the air raids also led to the destruction of valuable scientific and cultural heritage which had been collected and stored in Serbian National Library since its foundation in 1832. The fire annihilated more than 1,300 medieval manuscripts, 300,000 printed books (500,000 volumes), notably the first books ever printed in Serbia from 15th to 17th century, numerous periodicals and newspapers, maps, photographs and 2,000 celebrity letters. The Library was important as a historiography and cultural source not only for Serbs, but for other Balkan nations as well. Evacuation plan specified

that the Library's most valuable items should be transferred to Blagoveštenje Monastery in West Serbia, but due to wrong decision of Yugoslav government, that wasn't done on April 3rd, and the transport planned for April 6th was forestalled by the sudden and undeclared German attack on Yugoslavia.

The article states that the Library was hit by the incendiary bombs during the terrorist action by German Air Force on April 6th, in the third wave around 16:00, when there was no one in the building to put the fire out, while amidst of enormous devastations and conflagrations that blazed throughout the city, the fire brigades were unable to intervene.